

NOVOVEKÁ VEDA A KULTÚRA

L. M. KOSAREVA: Sociokultúrnyj genezis nauki novogo vremeni. [Filosofskij aspekt problemy]. [Sociokultúrna genéza novovekej vedy. Filozofické aspekty.] Moskva, Nauka 1989, 158 s.

Sociokultúrny kontext vzniku a vývinu vedeckého poznania patrí v posledných desaťročiach k najfrekvencovanejším témam filozofickej a metodologickej literatúry. Názory na jeho funkciu v procese vývinu vedy rámcujú základné metodologické línie, predstavované vo svojich extrémnych polohách externalizmom (absolutizácia vonkajších faktorov) a internalizmom (absolutizácia vnútorných faktorov). Ukazuje sa, že k postúhnutiu objektívnej povahy genézy a vývinu vedy v tom ktorom historickom období je potrebné prekonať obe krajnosti, aj keď sú niekedy argumentácie ich významných predstaviteľov veľmi sugestívne.

Do sporu (nazdávam sa, že značne konštruktívneho) s externalistami a internalistami vstupuje svojou najnovšou monografiou popredná filozofka a historička vedy L. M. Kosareva (z jej prác uveďme aspoň knižnú monografiu *Predmet nauki* z r. 1977, *Genezis naučnoj kartiny mira* z r. 1985, *Etičeskije idealy i poznaniye prirody* z r. 1987, úvodnú štúdiu o vzniku modernej vedy v knihe *Istorija stanovlenija nauki* z r. 1981).

V najnovšej monografii, nadväzujúcej na výsledky predchádzajúceho bádania, autorka zasvätené skúma špecifickosť postavenia a fungovania vedy v 17. storočí, ako i jej väzby s ostatnými zložkami dobovej kultúry. Pozornosť zameriava predovšetkým na stimulujúce pôsobenie nielen novej sociálno-ekonomickej situácie

(prvé buržoázne revolúcie), ale aj ideológií (predovšetkým reformačného hnutia) na proces vývinu a socializácie nových fyzikálnych teórií a nového vedeckého (mechanicko-matematického) obrazu sveta.

Pútavým spôsobom vykresľuje Kosareva obraz duchovnej i celkovej spoločenskej atmosféry v strednej Európe s úsilím „rehabilitovať“ 17. storočie, chápané zväčša ako púhe medziobdobie medzi neskorou renesanciou a začínajúcim osvietenstvom, a zdôrazňuje osobitosti tohto obdobia: v ohnisku jej záujmu sú najmä nové religiózne hnutia (Luther, Kalvín, Zwingli a i.), a tak ponúka v kontexte súčasnej sovietskej filozofie dosť netradičný pohľad na daný problém.

Ako som už spomenula, knihu možno čítať ako polemiku s dvoma (krajnými metodologickými koncepciami; pod kritický drobnohľad sa dostávajú viacerí predstavitelia externalizmu (A. Sohn-Rethel, S. Restivo, E. Zilsel a ďalší); autorka sa nešústreďuje na detailnú analýzu jednotlivých koncepcií, neupriamuje sa na ich diferencovanosť, ale skôr hľadá to spoločné, čo ich spája pri vysvetľovaní mechanizmov vývinu vedy; takéto spojivo nachádza v preceňovaní závislosti medzi ekonomickými faktormi a genézou (vývinom) vedy — či už v období gréckej antiky alebo v novoveku. Možno súhlasiť s autorkou, že novým vedeckým ideám sa spravidla dostáva sociálnej podpory aj preto, že zodpovedajú

svetonázorovým (etickým, estetickým a pod.) potrebám človeka danej doby, a nemožno ich preto pokladať len za deriváty ekonomickej situácie, za dôsledky ekonomickej potreby. Proti jednostranným (až vulgarizujúcim) „ekonomizujúcim“ tendenciám externalistov vysúva Kosareva do popredia úlohu psychologicko-sociálnych faktorov. Tak napríklad podľa nej oveľa dôležitejšími ako ekonomické predpoklady boli pre prijatie (resp. predtým odmietanie) Galileovho alebo Kopernikovho učenia psychologické (duchovné) predpoklady, a to najmä utváranie nového typu človeka ako subjektu činnosti a poznania. Pre spoločenskú recepciu a akceptáciu nových teórií je vskutku silne rozhodujúca miera, v akej tieto uspokojujú požiadavky a očakávania dobovej psychológie, korešpondujú s mentálnym naladením človeka. Ekonomické podmienky nie sú zanedbateľné, no nepôsobia bezprostredne, koniec-koncov ony spoluutvárajú celkovú spoločenskú klímu a podieľajú sa aj na jej určovaní (či už v pozitívnom alebo negatívnom zmysle), na duchovnom programe, hodnotovej orientácii spoločnosti. Za dôležitý sprostredkujúci článok medzi ekonomickými zmenami a zmenami v myslení pokladá Kosareva sociálnu štruktúru duchovnej produkcie, jej orientáciu na istý typ hodnôt. Nový ideál vedy 17. storočia sa preto podľa nej mohol rozvíjať a naplňovať len pri súbežnom formovaní nového typu človeka, ktorého v porovnaní so stredovekým človekom charakterizuje napr. antitradicionalizmus, antiautoritárstvo, rozvíjajúca sa schopnosť kritickej reflexie a vnútornej duchovnej samostatnosti, dôvera v skúsenosť a v experiment, relativizácia poznávacieho procesu, ale i mravných hodnôt. Súbor intelektuálnych, svetonázorových, morálnych

i praktických dispozícií nového ľudského subjektu predstavuje tak podľa autorky jeden z dôležitých predpokladov posunu aj v štýle vedeckého myslenia. Treba povedať, že popri silnom akcente na tieto psychické dispozície neopomína Kosareva ani zmeny odohrávajúce sa v spoločenskej materiálnej sfére; veľký význam v danej súvislosti pripisuje zvecneniu spoločenských vzťahov v období počínajúceho kapitalizmu, takisto rozkladu uzavretých mikroskupín, narastajúcej sociálnej mobility a pod.

Celú prvú časť knihy venuje autorka práve procesu formovania nového typu subjektu. V tomto kontexte si všíma aj rozvoj európskeho individualizmu, zmenu v obraze človeka 17. stor. a v jeho sebahodnotení. Pri metamorfóze predstáv o hodnote človeka zohralo podľa nej významnú úlohu Lutherovo a Kalvínovo učenie, chápajúce človeka „ako nič, ktoré môže zo seba čosi urobiť“. Vysunulo teda do popredia ľudskú aktivitu, moment spoluúčasti na osude, ako aj ideu užitočnosti činného jedinca pre spoločnosť (pokračovanie tejto idey nachádzame napríklad u T. Hobbesa).

Osobitnú pozornosť upriamuje Kosareva na analýzu protestantizmu ako novej ideológie, ktorá zohrala v spoločenskom vývoji (a vo vývoji poznania) progresívnu úlohu. Prínos protestantizmu vidí najmä v nastolení otázky nerovnosti (medzi kresťanmi) a následne v utváraní podmienok na prekonanie sociálnych bariér a na posilnenie vertikálnych väzieb medzi „hornými“ a „dolnými“ vrstvami, ďalej v zrovnoprávnení všetkých sfér ľudskej činnosti (prekonanie opovrhlivého vzťahu k ručnej mechanickej práci, ktorý bol charakteristický pre predchádzajúce obdobia) a napokon — v dôsledku spomínaných zmien — v postupnom

prípravovaní spoločenskej atmosféry na ideu mechanizmu, mechanicko-matematického obrazu a výkladu sveta. Základná téza reformácie, o disciplinovanej, profesionálnej práci ako o prostriedku spasenia viedla totiž na jednej strane k akcentovaniu činnostnej povahy subjektu (neskôr rozvinutej v nemeckej klasickj filozofii) a k už spomínanému zrovnoprávneniu všetkých druhov ľudskej práce (s tým súvisí väčšia spoločenská úcta k mechanickej práci, ale aj dôvera k experimentu spojenému s manuálnou prácou); no na druhej strane viedla k postupnému formovaniu všeobecného pojmu „človek“ (už nie ako príslušník konkrétnej skupiny) a pojmu „práca“ (už nie ako konkrétny druh práce, ale ako abstraktná práca vôbec).

V súčasnej sovietskej (a aj našej) filozofii sa reformačné hnutie obvykle reflektovalo najmä v súvislosti s hlbokými sociálnymi premenami prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu, resp. so „zlomami“ v etike a psychológii človeka (dôraz na sebauvedomovanie a individualizmus, na aktivitu jedinca). Kosarevovej prístup je cenný kvôli rozšíreniu záberu na problematiku a reflektovaniu reformačnej ideológie v súvislosti so vznikom novej gnozeologickej situácie, so zmenami vo vývine vedeckého obrazu sveta. Autorka na pozadí fundovaných komplexných rozborov zviditeľňuje úlohu, akú zohral protestantizmus pri odmietaní a prekonávaní aristotelovsko-scholastickej koncepcie kozmu a pri hľadaní nových alternatívnych koncepcií, pri utváraní intelektuálnych a sociálnych predpokladov, umožňujúcich prechod k mechanickému obrazu sveta. Jeho vzniku a socializácii je venovaná druhá časť monografie, v ktorej autorka poukazuje jednak na spätosť mechanickeho obrazu sveta so súbo-

rom ekonomických, politických, etických i celkových kultúrnych podmienok, jednak na prirodzenú nadväznosť mechanického obrazu sveta na existujúce poznanie.

Odôvodnene kritizujúc pozitivistické predstavy o etickej neutralite vedy, Kosareva akcentuje silnú etickú i svetonázorovú nasýtenosť novovekej vedy 17. stor., a to práve sprievádzaním väzieb medzi reformačným učením o usporiadaní sveta a mieste človeka v ňom a východiskami mechanickej koncepcie sveta. K transparentnosti týchto väzieb sa Kosareva dopracúva na základe konfrontácie antického a stredovekého obrazu sveta s prevládajúcou „teológiou rozumu“ (Aristoteles, Tomáš Akvinský) a jeho novovekého obrazu, nadväzujúceho na „teológiu vôle“ (Augustínus). Na rozdiel od scholastickej koncepcie, predpokladajúcej zavŕšený, dokonale fungujúci svet (po uvedení do chodu), vyžadujú Luther s Kalvínom neustále božie zásahy do chodu sveta; prírodu, zbavenú božích zásahov, chápu ako čosi mŕtve, pasívne. Protestantizmus tým, že zrušil privilegované „záračné“ body v priestore a čase, narušil prísne hierarchicky budovaný obraz sveta, prispel aj k zrovnoprávneniu všetkých foriem bytia. Kosareva upozorňuje i na tento moment ontologického zrovnoprávnenia kozmu a na jeho význam pre utváranie predstavy homogénneho priestoru a času pre ďalší vývin mechaniky. Na tento proces vplývalo i výtvarné umenie (zrod perspektívneho videnia), literatúra (nová koncepcia človeka), anatómia a ďalšie vedy, no zatiaľ čo ich vplyv sa už dost podrobne preskúmaval, stimuly prichádzajúce z nových teologických prúdov ostávali (mám na mysli filozofiu „východoeurópskej“ proveniencie) bez povšimnutia. Pochopiteľne, akceptovanie výlučne

jednosmerných pôsobení by ohrozovalo objektivitu pohľadu; v záujme hlbšej analýzy by preto bolo treba skúmať aj zdroje samotných teologických prúdov, veď ani tie nevyrastali v sociokultúrnom vákuu. Tento aspekt sa však ocitá mimo zorného poľa autorky.

Analyzujúc duchovnú atmosféru napomáhajúcu vznik a socializáciu mechanického obrazu sveta sa autorka podrobnejšie pristavuje pri oživení epikurejského učenia (primárne etiky, následne i fyziky) v 17. stor. Príčiny príklonu anglického myslenia k atomizmu vidí Kosareva v súzvuku etických ideálov epikurizmu s protestantskou ideológiou: duchovné naladenie spôsobilo podľa nej, že Anglicko sa stala kolískou inštitucionalizácie atomisticko-korpuskulárneho výskumného programu pre ďalšie obdobie.

Aj keď podľa môjho názoru Kosareva čiastočne preceňuje význam teologicky determinovaného duchovného naladenia spoločnosti, jej rozbor socializácie, atomizmu a mechanizmu v závislosti od rozdielnych ideologických kontextov katolicizmu a protestantizmu sú veľmi zaujímavým čítaním. S pochopením pre špecifickú dobového myslenia obnažuje napríklad podstatu sporov odohrávajúcich sa na religióznej pôde (spor o „tajomstvo eucharistie“) a objasňuje jeho spätosť so zmenami v spôsobe vysvetľovania sveta, s utváraním nového vedeckého obrazu sveta.

Posledná časť knihy skúma vývin prírodovedného poznania v gnozeológii 17. stor. Východiskom úvah je aj tu téza, že najvšeobecnejšie princípy poznania sa vždy rodia vnútri kultúry a súzvučia s jej všeobecnými kategóriami, že do jadra každého vedeckého programu — a tak

tomu bolo aj v prípade prírodnej vedy 17. stor. — je včlenený istý hodnotiaci postoj, isté etické, svetónázorové a všeobecne kultúrne pravidlá, ktoré sprostredkovane vymedzujú predmet, metódy i ciele vedy v danej dobe.

Kosareva zásadne nesúhlasí s pozitivistickým názorom, že novovekú vedu charakterizuje okrem iného odklon od axiologickej orientácie poznania a úsilie eliminovať z poznania subjektívne prvky. Podrobným výkladom na príklade pojmu pravdepodobnosti zvyrazňuje autorka spätosť vedy a etiky, včlenenosť vedy do dobového kultúrneho celku i vzájomné interakcie medzi jednotlivými zložkami kultúry (vznik pravdepodobnostnej gnozeológie vysvetľuje opäť ako dôsledok teologickej koncepcie „vôle“, asimilácie tohto pojmu etikou a napokon jeho migráciou medzi špeciálnymi vedami).

Aj keď sa niekedy nemožno ubrániť dojmu, že bojujúc proti jednostrannostiam externalizmu (najmä proti jeho vulgarizujúco-ekonomickej podobe), sama Kosareva sa pri vysvetľovaní vzniku novovekej vedy približuje k hranici jednoaspektového pohľadu, jej monografia pútavým spôsobom približuje mnohé z doposiaľ u nás málo reflektovaných sociokultúrnych faktorov genézy novovekej vedy. Akiste zaujme nielen historikov, filozofov, metodológov či epistemológov, ale aj každého čitateľa túžiaceho sprítomniť si atmosféru 17. storočia s jeho vzrušujúcimi ideovými zápasmi, objaviť väzby medzi jednotlivými časťami duchovného sveta, ktoré na prvý pohľad nemusia byť príliš viditeľné a ktoré dost dlho takými pre nás ani neboli.

Etela Farkašová